

Prof.B.H.Tahirbəyovun bəzi dərc olunmamış məqalələr

Prof.B.H.Tahirbəyovun çap olunmamış çoxlu əsərləri qalıb. Bəzilərini tapsam da, bəzilərinin yeri hələ dəqiq deyil. Bu səhifə ona aid xatirələrə, fotolara və onun təsədüfən tapılmış yazılarını təqdim edən hər kəsə daim açıqdır. İştirakçı və yardımçı olanlara əvvəlcədən təşəkkür edirik.

Daha bir arzu və təklifim hər il fevralın 8-də bu səhifədə Bayram Tahirbəyovun xatirə tədbirinə yığışmaqdan ibarətdir. Xatirəsinə sayğı göstərən hər kəsi hörmət və etiramla gözləyəcəyik.

1. Birini bilirsən, o birini bilmirsən

Nə üçün dəvəquşu, başını torpağa dürtür? Çoxusu deyir: «Qorxudan». Camaatın arasında söz yayıblar ki, guya təhlükə yarananda ağılsız quş vahiməyə düşür və dəhşəti görməmək üçün başını gizləyir. Əslində isə hələlik belə şeyi heç kəs müşahidə etməyib. Buna baxmayaraq: «Dəvəquşu kimi qorxusundan başını quma soxub» ifadəsi ağızdan-ağıza keçib, dillər əzbəri olub. Bu cür «kütləvi yanlış»lara qələti-məşhur deyilir.

1837-ci – 1883-cü illərdə Moskvada, Aleksiy zaviyyəsinin ərazisində, Napoleon basqınına qarşı 1812-ci il Vətən müharibəsi xatirinə ucaldılan möhtəşəm abidə – 130 arşın hündürlüklü Nəccat Məsih Məbədi (Храм Христа Спасителя), yarım əsr keçməmiş – 1931-ci ildə uçuruldu. Niyə? Çağdaş «demokrat»ların qələti-məşhur rəyicə, ancaq və ancaq ona görə ki, sovet hakimiyyəti dinin əleyhinə idi. Belə bilicilərə deyərlər: «Birini bilirsən, o birini bilmirsən».

Unudulmaz aşiq (mərhumun adını burada çəkməyə) həmin 30-cı illərdə vəcdə gəldiyini sazıyla, sözüylə bildirirdi:

«Stalinin yoldaşına bax,

Kaqanoviçin başına bax!...».

1931-ci ildə Moskva vilayət həm şəhər partiya komitələrinin birinci katibi Lazar Moyiseyeviç Kaqanoviçin məgər başı xarab olmuşdu ki, kim bilir nə qədər dövlət vəsaitini və işçi qüvvəsini əsirgəməyərək o boyda abidəni yerlə yeksan eləsin?! Xeyr!

Lenin dini qurumları dövlət quruluşundan ayırmışdı. Amma məbədlər «babam mənə kor deyib, gələn-gedəni vur deyib» şüarı altında dağıdılmırdı. Məsələ başqa cür idi.

Keçmişdə ev tikiləndə onun bünövrəsinə insanın dəyəri həcmində (bəqədri-qüvvə bir az da artıq) qızıl-gümüş, daş-qaş qoyulub hörülərdi ki, şayəd, hər hansı bəxbaxlıq – təbii fəlakət (zəlzələ, daşqın və s.) yaxud ictimai çaxnaşma (üsyən, dava və b.k.) üz versə, ziyan çəkmiş binanı özülündə basdırılan sərvət hesabına bərpa etmək mümkün olsun. Məbəd binası istər yaşayış, istərsə də istehsalat sahəsi kimi yararlı deyil. Sovet hökuməti nə tufəngə çaxmaq, nə sünbəyə toxmaq olan – faydasız duran tikililəri sökərək dibində yatıb qalmış sərmayəni dövlətin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə sərf edib.

XIX əsrin axırlarında Bakıda, indi öləzikli Pasaj bazarından yuxarıdakı məhəllədə «Qızıllı Kilsə» - Müqəddəs Aleksandr Nevskiy Camesi yüksəldilmişdir. Məbədin təməl daşı salınması mərasiminə imperator III Aleksandr təşrif buyurmuşdu. Təntənəli məqamı qələmə almış o zamankı dövrü mətbuata istinadən müasir ədibimiz Manaf Süleymanov «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» kitabında yazıb:

«Kareta köhnə qəbiristan tərəfə getdi.

Qəbiristanı təmizləyib, kilsə binası üçün özül qazmışdılar. Ətrafdakı binaların üstü tamaşaçılarla dolu idi.

Kareta yaxınlaşanda əhali əl çaldı. III Aleksandr qabaqda, dalınca iki keşiş karetdən düşüb özülə endilər. Keşişlərin hər biri çara qızıldan balaca bir kərpic verdi. Eyni zamanda başladılar mərasim duası oxumağa. Çar qızıl kərpicləri şahənə sincab mantosunun ətəyilə silib öz əlilə özülə qoydu. Bakı milyonçuları da, hərə öz

adına layiq qızıl doldurulmuş mücrü, qapaqlı mis qab və taxta qutu imperatora verdilər ki, özül dəfinəsinə qoysun. III Aleksandr verilən hədiyyələri və inşaat tarixi yazılmış sicili də bünövrəyə qoydu. Keşişlər avazla ucadan dua oxudular. Bənnalar özül divarını hörməyə başladılar».

Təbiidir ki, 30-cu illərdə bu kilisə də uçuruldu, əvəzinə tikilən çoxmərtəbəli binalar 1938-ci – 1941-ci illərdə (elə hal-hazırda da) orta məktəblərə, Vətən müharibəsi illərində isə ağır yaralılar üçün hərbi xəstəxanalara qismət oldu. Nəccat Məsihi Məbədinin yerində isə Sovetlər Sarayı yaradılması idi (bu adı daşıyan metro xətti də çəkilmişdi). Xruşşov layihənin başına daş salıb burada üstüörtülü üzgüçülük hovuzu düzəltdirdi. Xəmir hələ çox su aparacaqdı, lakin son illər ərzində adıgedən məbəd həmin yerdə təzədən qərar tapıb.

Fəqət dad birini bilənlərin, o birisinə də yiyələnlərin əlindən! Bu, başını yerə soxanların yanında dəvəquşunun adı bədnamdı.

Bakının yüzilliklər boyu əmələ gəlmiş ən qədim hissəsinə – qala divarlarıyla əhatələnmiş İçəri Şəhərə, paytaxtın ilk YAP-çı başçısı (dünənki raykom katibi) xüsusi diqqət yetirərək dünya əhəmiyyətli tarixi abidəni viranə qoydu və xarabalıqları doyunca eşələyəndən sonra bunların üstündə yekəcib əcnəbilər üçün «ofis»lər yaptırdı. İçərişəhər puça çıxdı.

Keçəl baxar güzgüyə, adın qoyar özgəyə, deyiblər. Bu başıpozuq qalabəyi özündən sonra vəzifəyə qoyulan şəhər icra hakimiyyəti başçısı barədə bəyan edirdi ki, həmin məmur icbari müalicəsini başa çatdırmayaraq dəlixanadan qaçıb. Nədəndir pis-pis sözlər? Paxıllıqdan! Yeni qalabəyi dəli olsaydı, XIX əsrin ikinci yarısında – XX əsrin başlanğıcında yaradılan bayırşəhər imarətlərini dərbədağın etməzdi, saysız-hesabsız göydələnlərini ətraf boşluqlarda ərşə çıxarardı.

Qolu uzun, əli əyrim, gözü ac çoxbilmişləri azdırmaqdan ötrü bəzən ehtiyatkar tədbirlər də görülüb. Adətən xəzinə hər bir insanın, fərqi yox, xüsusi yaşayış mülkünün ya da ictimai tikilinin (məscidin, hamamın və s.-nin), hərəsinin özünə layiq, altında basdırılıb. Lakin Bayıldakı Bibiheybət məscidinin özülünü vaxtilə ələk-vələk edənlər bir şey tapa bilməyiblər. Sonradan burada gecələyən savadlı vətəndaş mehtab ay işığında gümbəzin içərisindəki ərəbcə «qafamı sındır,

məğzini ye» kitabəni oxuyuyb, yuxarıya dırmaşıb, yazılı daşı söküb, arxasındakı qızılları torbasına doldurub, dabanına tükürüb, yoxa çıxıb. Hazırda ev yıxıb körpü salanlar da ağlagəlməz bucaqda qızıl tapıblar, bu dəfinənin də izi-tozu itirilib.

Bibiheybət məscidi bərpa edilib – əlbəttə dəfinəsiz-zadsız, çünki buna nə ehtiyac? Bugünkü tikililər, bunların içərisində 20-mərtəbəli göydələnlər əndərilib yerə töküləndə belə sahibləri heç uf demir: uçqun onlara zərər yox, xeyir verir – sağ olsun qüdrətli sığorta şirkətləri!

Odur ki, indi tikilən binaların dibinə daha qızıl-mızıl qoymurlar, üzərində gələcək nəsillərə atəşin salamlar yetirən lülələnməmiş kağız tumarı basdırırlar.

Vəssalam, şüdə tamam.

Bayram Tahirbəyov.

2. «Tatar-monqol əsarəti» sifarişli uydurmadır

«Haqqın yoxdur – inad yerit, haqq qazan».

Napoleon Bonapart.

Rusiyada 250 il ərzində (XIII əsrin birinci yarısından XV əsrin axırlarınadək) davam etmiş tatar-monqol əsarəti çoxdandan bəri danılmaz həqiqət kimi qəbul olunub. Çağdaş rus alimləri – Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü *A.T.Fomenko*, onun ardınca digər tədqiqatçılar (*L.İ.Boçarov, İ.M.Çaçux, İ.Y.Çernışov, D.V.Kalüjny, G.V.Nosovski, S.İ.Vilenski, N.N.Yefimov* və b.-ləri) tamamilə zidd fikirdədirlər.

□ □ □

Mənlərcə cild-cild kitablarda, saysız-hesabsız bədii əsərlərdə təs-virini tapan tatar-monqol əsarəti (son zamanlar buna monqol-tatar əsarəti deyilsə də, cəmlənənlərin yerini dəyişməklə cəm dəyişmir), beyinlərə təpilməş təsəvvürə görə belə olub: 1223-cü ildə tatar-monqol ordusu Kalka çayı sahilində (hazırda Ukraynanın Donetsk vilayətinin ərazisində) rus knyazlarının ləşkərini darmadağın

dağıdıb; 1243-cü ildə Batı xanın basqını nəticəsində əsarət şiddətlənib – şəhərlər, kəndlər talanıb, yandırılıb, əhali nəsilbənəsil əsir-yesir qalıb; 1380-cı ildə isə Moskva həm Vladi-mir knyazı Dmitriy məşhur Kuliko-vo çölündə (Don çayının yuxarı axarlarında) Mamay xana həlledici zərbə vurub və 1480-cı ildə Oka çayının qolu – Uqra çayı sahillərində knyaz III İvanın qoşunu Əhməd xanın qoşunuyla qarşı-qarşıya durub, amma vuruşmayıb, bununla da əsarət başa çatıb.

Əslində isə istər tatar, istər monqol, istərsə də «tatar-monqol» (o nə deməkdir?) əsarəti olmayıb. Həmin dərəcəlik dövründə (bu dövrə feodalizm dövrü deyirlər) birgə dövlət qurumu yaradan xanlıqlar ilə rus knyazlıqları bir-birilə didişib, qanlı-qadalı çəkişmələrdə hər iki tərəfdən həm türklər, həm ruslar döyüşüb; Karl Marks əbəs yerə qeyd etməyib ki, «Dmitriy Donskoy bir tatarın köməklili ilə o biri tatar qalıb gəlib» (Oktyabr inqilabınadək türklərin hamısına, o cümlədən azərbaycanlılara tatar deyiblər).

Eyni zamanda rus və türk dərəcələri qaynayıb-qarışıb, qohumlaşıb, bir-birinə qız veriblər, bir-birindən qız alıblar. Bir müddət Rusiya dövlətinin başında çar Simeon Bəypoladoviç, tatar xanı (çar Qəzəbli İvanın doğmaca əmisi) durub. Moskvada, Kremlin içərisindəki Arxangel cami kilsəsində dəfn olunan Rusiya hökmdarlarının məzarları cərgəsində, qəbir daşlarının üzərində «Qazan çarı Aleksandr Gireyeviç», «Qazan çarı Məmətağı oğlu İbrehimin oğlu şahzadə Petr» yazılmış məzarlar qalıb.

«Rusiyada monqol əsarəti nə cür nəticələr verib, yəni dövlətin siyasi əlaqələrinə, hakimiyyət tərzinə və daxilən idarə olunmasına, həmçinin xalqın maarifinə və təhsilinə nə kimi təsir göstərib?». İki dəfə (1826-cı və 1832-ci illərdə) açıq müsabiqə elan edən Elmlər Akademiyası alimlərə üz tutub onlardan bu ilk baxışda çətin görünməyən suala dəqiq cavab almaq istəyib. Alimlər susublar. Əsarət barədə qonşu dövlətlərdə heç bir şey qeydə alınmayıb. Əsarətin dəhşətləri elin keçmişinin canlı güz-güsündə – şifahi xalq ədəbiyyatında (dastanlarda, nəğmələrdə və s.-də) mütləq öz əksini tapmalıydı. Lakin tapmayıb.

Bəs bu kabus haradan əmələ gəlib?

16-cı yüzilliyin sonunda – 17-ci yüzilliyin başlanğıcında – İğtişaş (Смута) dövründə tacı-taxt üstündə çarpışan sülalələr biri-birinin nəslini qırıb, Rusiyada qan su yerinə axıdılıb. Hərcmərclikdən məkrliklə istifadə elib hakimiyyəti öz əlinə keçirən nəcabətsiz Romanovlar tayfasının iddiasına görə, bunlar vətəndaş müharibəsinə son qoyub, cahil ölkəni şərq ətalətindən qurtarıb, qərb mədəniyyətinə alışdırıb. Tayfa, törətdiyi haqsızlıqların izini itirmək üçün Rusiyanın keçmişinə aid yazılı abidələrin hamısını Moskvaya gətirdib, burada məhv edib.

1713-cü ildə yeni sülaləli ilk çarın kiçik nəvəsi – çar I Pyotr (sonradan – birinci rus imperatoru), Romanovların əcdadının – almanlaşmış vandal Madyan Andreyin vətəni Holştiniya hersoqluğuna ziyarət zamanı digər alman diyarlarına, o cümlədən Königsberq şəhərinə yolüstü baş çəkib, burada «təsadüfən tapılan qədimi» (guya XV əsrə aid) rus salnaməsinin üzünü köçürtdürüb, Sankt-Peterburqa gətirib. Həmin şübhəli nüsxə əsasında başqa «qədimi» salnamələr də hazırlanıb, Almaniyadan çağırılmış «rus tarix elminin baniləri» Qotlib Ziqfrid Bayer, Gerard-Fridrix Miller, Avqust Lüdviq Şlötser bu «mənbə»ləri əyrisinə-düzünə çevirərək ağalarının sifarişilə «tatar-monqol əsarəti» yaradıblar. Sovet məktəblərində oxuyan azərbaycanlı, tatar və sair türk balalarına da «SSRİ tarixi» fənni üzrə bu cəfəngiyyəti öyrədiblər.

Hamıya məlum tərif üzrə, «Rusiya imperiyası xalqlar zindanı olub». Romanovlar sülaləsi türk elini adam yerinə qoymayıb, rus elini də bir sürü heyvan hesab edib: «Başqa, avropalı xalqlarla insansevərlik üsullarla məqsədə çatmaq olar, ruslarla isə belə deyil... İnsanlarla yox, bunlardan insan qayıрмаq istədiyim heyvanlarla iş görürəm» – I Pyotrın varisləri onun bu əncamıyla durub-oturub, elləri qarşı-qarşıya qoyub əsilsiz «tarix» uydurublar.

Oxşar vəziyyət tarix boyu qeyri irili-xırdalı dövlətlərdə də baş verib: qəddar bicəngələr özlərini «xalqın xilaskarı» elan edib, ağa qara, qaraya ağ deyib, nəsillərin beynini zəhərləyiblər. Lakin vaxt gəlib çatır, yalanın üstü açılır, həqiqət üzə çıxır.

«Yalan ayaq tutar, yeriməz» deyiblər. Amma «250 illik tatar-monqol əsarəti» barədə ağ yalan 300 ildir ki, ayaq tutub şütüyür. Bəs deyilmi?

3. Ay rus qaşığı ilə firəngi püsürü yeyənlər!

Dünənədək ruhuna and içilən, bu gün isə dalınca daş atılan V.İ.Lenin Oktyabr inqilabının ilk illərində «Rus dilinin təmizlənməsi barədə» qeydində qeyzlə yazmışdı: «Rus dilini korlayırıq. Əcnəbi sözləri lüzumsuz yerə işlədirik. Onları düzgün işlətmirik. (...). Rus dilinin əyiltməyi əleyhinə müharibə elan edilməsinin vaxtı çatmamışmı?».

Bu halət – rus dilinin, eləcə də ruslarla birgə vahid dövlət çərçivəsində uzun illər boyu həyat sürmüş və rus dilinin güclü təziqinə məruz qalmış digər xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların dilinin kəmsavad dildaşlar tərəfindən korlanması inqilabdan çox əvvəllərə gedib çıxır.

XIX əsr rus yazıçısı A.P.Çexovun «Umacaqlı izdivac» («Брак по расчету») adlı «İki eynən ağlamalı hissədən ibarət roman»ında təsvir edilən toy vaxtı qonaqlardan biri – teleqrafçı Blinçikov öz «obrazovannı»lığını bildirmək üçün «elektrik lüminissensiya»nın parlaq gələcəyindən dəm vurub çaxnaşma salır. Meşədi İbad demişkən, heç hənanın yeri ydi? Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun» əsərinin «inteleqent Həsən»lə çəkişən həmin qəhrəmanı da özünü tərifləyir: «Doğrudan, mən bir qədər obrazovannıyam, ...hələ rus dilini də yaxşı öyrənmişəm. Məsələn, işto kaçu, bajaluska...». Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı»ndakı «rus intelligenti libasında» olanların da birisi – Rüstəm bəy cəmiyyəti-xeyriyyəyə ərz edir ki, «keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiye oldu», o birisi isə – Aslan bəy cavab verir: «Zakon bu sluçayları tamamən predusmotret eləyibdir...». Bilənə də can qurban, bilməyənə də, dad yarımçıq əlindən!

İllər ötdükcə rusların dili «avropalaşdırılmış», azərbaycanlıların dili həm də «ruslaşdırılmışdır».

Ələxüsus inqilabın sifətə onilliklərində blinçikovkimilərə bənzər azərbaycanlı «obrazovannı intelligent»lər xalis türk savlarının əleyhinə, həmçinin ədəbi dildə qədimdən bəri kök salan fars və ərəb kəlmələrinə qarşı əsl səlib yürüşünə çıxmış, bunları Qərbi Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə və birbaşa rus

dilindən alınan sözlərlə məcburi dəyişdirməyə can atmış – öz xalqına «öndər» yerinə «lider», «tuğra» yerinə «gerb», «şura» yerinə «Sovet» (hətta yekə hərflə!) və sair yad sözləri zorakı sarımsılar. Yersiz gətir, yerlini qovla?

Ağaca balta vuranda demiş: «Sapı özümdəndir».

Azərbaycan dilinə baltanı dibindən vuranlar həyatın bütün sahələrində – təsərrüfatda, mədəniyyətdə, məişətdə canlı dili «zənginləşdirmiş» - onu «qaramal» əvəzinə «iribuynuzlu mal» («крупный рогатый скот»), «yol pulu» əvəzinə «gediş haqqı» («плата за проезд»), «sava» əvəzinə «гес yetişən» («позднеспелый»), «tədbir görmək» əvəzinə «ölçü götürmək» («принять меры») və yüzlərlə bu cür cansız çevirmələrlə zibilləşdirmişlər (yeri gəlmişkən: «ölçü götürmək» ifadəsi dərzinin yaxud, evdən uzaq, qəbirqazanın peşəsinə aiddir).

Rusiya, dalınca da Azərbaycan ümumi ölkənin tərkibindən çıxaraq biribirindən ayrılandan sonra belə əcnəbi alınmaların axını zəifləməyib, əksinə, gücləndirilibdir. Arasıkəsilməz alınmalar seli həqiqətən dili eybəcər hala salır, dilin təbii ahəngini pozur, dildən istifadə edilməsinə maneçilik törədir.

Çağdaş elmi anlayışlarla bağlı istilahlər hələlik qalsın bir yana. Mətləb başqadır.

Məqalənin başlanğıcında göstəriləyi üzrə, Qərbi Avropa mənşəli alınmaların əksəriyyəti iki cəhətdən qüsurludur:

əvvəla, bu alınmalar gərəksizdir – ambisiya (*амбиция*, əslə fransızca *ambition* «yekəxanalıq»), rusca «спесь», azərbaycanca «hikkə», legitim (*легитимный*, əslə latınca *legitimus*) rusca «законный», azərbaycanca «qanuni», prezident (latınca *praesidens*, yəni «başda əyləşən») rusca «председатель», azərbaycanca «sədr» (Çin dövlətinin başqanı da «prezident» yox, məhz «sədr»dir!), şou (əslə ingilizcə *show*) rusca «зрелище», azərbaycanca «tamaşa» deməkdir – bütün «importını» sözlərin tam qarşılığı vardır; bəli, «əcnəbi sözləri lüzumsuz işlədirik»;

üstəlik, bu alınmalar səhvdir – misal üçün, axır vaxtlar «sivilizasiyalı» (fransızca *sivilise*, rusca *цивилизованный* - «mədəni») mənasında «sivil» (latınca

sivilis, rusca *циви́льный* - «mülki») demək yayılıb, müxtəlif alınmalar qatma qarışıq salınıbdır; bəli, «onları düzgün işlətməyirik».

Rusiya Federasiyasının ali qanunvericilik hakimiyyəti nümayəndələri təsisatına rus eli öz dilində *Государственная Дума* («Dövlət Düşüngahı»), onun başçısına «председатель» deyir, kütləvi məlumat vasitələri isə bilərəkdənmi ya nadanlıqdanmı bu vəzifə sahibini əcnəbisayaq təsmiələndirir: «спикер парламента». Niyə? Axı parlament – fransızca *parlement* (*parler* – «danışmaq», «gəp etmək» deməkdir və *-ment* burada: məkan bildirən şəkilçidir) «gəpxana» mənasını, «спикер» – ingiliscə *speaker* (*speak* – «danışmaq», «nəql etmək» deməkdir və *-er* burada: icraçını bildirən şəkilçidir) «naqqal» mənasını daşıyır. Beləliklə «председатель Думы» dönüb olur «gəpxana naqqalı».

Azərbaycan Respublikasının müvafiq təsisatı dövlət dilində «Milli Məclis», onun başçısı «sədr» adlanır, fəqət bu vəzifəni tutmuş məbusu yerli kütləvi məlumat vasitələrinin bir çoxu bədnam «parlamentin spikeri» kimi təqdim edir. Əlbəttə, vətəndaşların həmin şəxsə müxtəlif münasibəti ola bilər, lakin ali dövlət qurumunun başçısına (o, kim olursa olsun) «gəpxana naqqalı» adı vermək heç də ən yüksək mədəniyyət rəmzi sayıla bilməz.

Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı saysız-hesabsız «firəngi» sözlərin ortaya çıxması xüsusi təəccüb oyadır. Məgər rus yaxud azərbaycanlı tacirlərinin ata-babaları ticarətdən o dərəcədə bixəbər olublar ki, bugün «marketinq» (ingiliscə *marketing* – rusca «торговля», azərbaycanca «alver») ilə «şop» (ingiliscə *shop* – rusca «лавка», azərbaycanca «dükan») alınmalarına ehtiyac duyulsun? Belə «kommersiya» həvəskarlarına el içində: «Rus qaşığı ilə firəngi püsürü yeyir» deyiblər.

Ana dilini dilə yatmayan alınmalarla pərçim etmək cəhdlərinə qarşı ardıcıl müqavimət göstərilməlidir. Dil ifrat və batil əcnəbi sözlərdən təmizlənməlidir. Sırınma ünsünlərdən yaxa qurtarmaq, unuddurulan kəlmələri geri qaytarmaq, doğma dilin saflığını qorumaq niyyətilə keçən əsrin 60-cı illərində «Asiman» nəşriyyatı «Ruscadan alınma əcnəbi sözlərin izahlı lüğəti»ni hazırlamışdır. Həmin əsər «sandıq ədəbiyyatı» vəziyyətində yatıb qalmaqdadır.

4. Qurban hara, bayram hara?!

Hər il zilhiçə ayının 10-da bir çox dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında, rəsmən “müsəlmanların ən əziz bayramı” sayılan İddəl-əzha (ərəbcə “qurban ayyamı”) qeyd olunur. Bu tədbirin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Məkkəyə həccə gedənlər ziyarətin tamamlanması günü oradaca qurbanlıq heyvan – gümrah erkək (bəqədri-qüvvə toğlu, dana, köşək) kəstirirlər. Nədən ötrü?

İbtidai insan öz düşmənlərinin ətinə yeyir, qanını içirdi (özünkülərlə didişəndə isə bunların ətinə yesə də, sümüyünü atmırdı, öz canının qorxusundan qəmbər-kəsəklə ört-basdır edirdi – bir daş altdan, bir daş üstədən). İcma inkişaf tapdıqca adamyeyənlik artıq əhliləşdirilmiş heyvanları kəsib yeməklə əvəzlənirdi.

Həmin "əvəzlənmə əməliyyatı" Əhdi-Ətiqin başlıca hissəsində - "Musadan Beşkitab"da (Tövratda) məharətlə təsvir edilib (azərbaycancaya tərcüməsi məqalənin müəllifinindir):

"... sınıadı elohim (*əslində, ibrancə "ilahilər" deməkdir - B.T.*) İbrahimi, təkəllüm etdi ona, ya İbrahim! Bu dedi, mən hazır.

Təkəllüm etdi, götür öz oğlunu, öz yeganə istədiyini, İshaqı get Mərö`ya torpağına, gətir onu qurban orada, sənə deyəcəyim dağların birində.

Qalxdı İbrahim səhər tezdən, yəhərlədi öz ulağını, götürdü özü ilə qulamlarından ikisini və İshaqı, öz oğlunu, yardı odun, yandırmaq üçün, durub getdi elohim ona təkəllüm etdiyi yerə.

Üçüncü günü İbrahim göz yetirdi, gördü o yeri uzaqdan.

Dedi İbrahim öz qulamlarına, qalın burada ulaqla, mən oğlumla gedirəm oraya, səcdə qılaq, qayıdaq yanınıza.

Götürdü İbrahim odun, yandırmaq üçün, verdi İshaqa, öz oğluna, aldı əlinə yanar od ilə iti bıçaq. Və getdilər ikisi birgə.

Və dilləndi İshaq, dedi İbrahimə, öz atasına, ya ata! Bu dedi, bəli, oğul. O dedi, budur od və odun, bəs hanı qurbanlıq?

İbrahim dedi, elohim özü ixtiyar edər qurbanlığı, oğlum. Və getdilər ikisi birgə.

Və gəlib çıxdılar elohim ona təkəllüm etdiyi yerə, və qurdu burada İbrahim məqtəl, yaydı odunu və bağlayıb öz oğlu İshaqın əl-qolunu yıxdı onu məqtələ odunun üstə.

Uzadı İbrahim əlini və götürdü bıçağı, kəssin öz oğlunu.

Fəqət mələikəsi rəbbin səslədi onu səmadan, qövl edildi, İbrahim, İbrahim!
Bu dedi, mən hazır.

Təkəllüm etdi, qaldırma öz əlini səbiyə və heç nə etmə ona, indi bildim, qorxun var elohimdən və əsirgəməmişən öz oğlunu, öz yeganəni, məndən ötrü.

Və göz yetirdi İbrahim, gördü, budur arxada qoç, ilişibdir suluxda buynuzu.
Getdi İbrahim, gətirdi qoçu, qurban verdi onu öz oğlunun əvəzinə.

Və adını qoydu İbrahim o yerin Yəhya ("*Rəbb kərimdir*". - B.T.) dağı. Buna binaən indi də deyilir, dağında Yəhyanın ixtiyar edilər.

Və sanien səslədi İbrahimi mələikəsi rəbbin səmadan.

Və qövl etdi, təkəllüm edir rəbb, and olsun mənə, sən bu işi gördüyünə görə və əsirgəmədiyinə görə öz oğlunu, öz yeganəni,

mən sənə xeyir-dua verib səni xeyir-dualı edərəm və artıqdan artıraram toxumunu sənin, və sahib olar törəmələrin sənin öz düşmənlərinin şəhərlərinə,

və bərəkət tapar sənin toxumundan yer üzündə bütün ellər, zira baxmısan sözümə. (*Əvail Kitabı, 22-ci sifr, 1-19-cu bəndlər*).

Müsəlman ruhaniləri, ibrani İbrahimin atadan bir, anadan ayrı bacısı həm də arvadı Saradan doğulan İshaq haqqında yox, misirli kənizi Hacərdən doğulan İsmayıl haqqında bəhs edirlər. Tövrata görə isə, təsvir olunan qurban kəsmə əhvalatından xeyli əvvəl Saranın təkəllümə İbrahim böyük oğlu İsmayılı anası Hacər ilə evdən qovaraq biabanda azdırıb (bax: yenə orada, 21-ci sifr, 9-cu – 14-cü bəndlər) və bir daha bunların üzünü görməyib.

Deməli, qurban kəsmək əslində islam ayini deyil. Bu heç ibrani ayini də deyil. Çünki ümümiyyətlə dini ayın və hətta bayram deyil. Qurban hara, bayram hara?!

Həccə getmək, qurban kəsmək varlıların borcudur. Bunlar yoxsullara nəsib olmur. Peyğəmbər ﷺ bəyan etmişdir (bax: *Quran*, “*İmranın əyalı*” *sürəsi*, 286-ci ayə).

Ruhaniləri də qınamaq olmaz. Görünür, onların istəyi budur ki, imkanlı və insafli müsəlmanlar heç olmazsa ildə bir dəfə, əli aşağı olan bacı-qardaşlarının qayğısını çəksinlər. Əl tutmaq Əlidən qalıb.

Azərbaycan (indi – Bakı) Dövlət Universitetinin (o vaxt BDU-ya rəsmən Darülfünun deyilirdi) professoru, nəsilbənəsil dilçilər yetişdirib hamımıza atalıq etmiş mərhum Muxtar Hüseynzadə (Allah ona rəhmət eləsin) incə nöqtələr sahibi idi, söylədiyi ibrətamız atmacalar dillər əzbəri olub atalar sözü kimi ağızdan ağıza yayılırdı. Yadımdadır, bir dəfə, təqribən 50 il bundan əvvəl, darülfünunda çalışan qadınlar adət üzrə ilaxır çərşənbə axşamı yığılıb günortadan sonra hərə öz ehsanı ilə əzizlərinin məzarlarına ziyarət edir və səhərisi işdə gileylənir ki, “avtobuslarda basdırıq”, “yollarda izdiham” aman vermir, Muxtar müəllim də bunlara deyir: “A qızlar, qəbiristanlıq ilboyu hər gün üzümü zə açığıdır, elə gərək hamınız təkcə dünən ayağa qalxıb ölümlərə baş çəkəydiniz?”

Qurban kəsən, çoxdankı qayda üzrə ətin üçdə birini özü üçün saxlayır, üçdə birini qohum-əqrəbasına və dost-aşnasına paylayır, üçdə birini isə kasıb-küsuba çatdırır. Buna da şükür. Lakin yetim-yetiri sevindirmək üçün məgər oturub müəyyən günü gözləmək lazımdır? Savab işi ilboyu hər gün etmək rəvadır.

Bəlkə də bu səbəbə görə hökumət, qurban ayyamını bir neçə günlük uzadır. İmkanlıların sayəsində imkansızlar da bayram keçirib. Aclıq olsun, keyf olsun.

Bayram Tahirbəyov

5. Valua xanədanının aqibəti

Fransızcadan tərcümə

Jak Niko, Fransa kralları Valuaların Angulem qolu banisi I Fransiskin oğlu II Anrinin Madriddəki səfiri, əsl diplomata yaraşan iqtisadi cəsusluqla məşğul olub: Xristofor Kolumb kəşf etdiyi Amerikadan gətirilən yeni bitkilərin – kartofun,

tomatın, tütünün tumunu oğurladıb 1560-cı ildə dolayı yolla, Niderland ərazisindən (o zaman bu ölkə hələ də İspaniya əyaləti idi) keçirərək Parisə çatdırıb. Burada kartof (*pomme de terre* – «yer alması») ilə tomata, yə'ni pomidora (*pomme d'ore* – «qızıl alma»ya, yaxud *pomme d'amour* – «sevgi alması»na) əvvəllər çox da məhəl qoyulmayıb. Tütünsə əlüstü yayılıb. Niyə?

Kolumbun məllahları Amerikadan bu əcaib bitkilərlə birlikdə ağır zöhrəvi xəstəliyi – sifilisi də özləri ilə gətirib və hədd bilməyən, bədəni çürüdən, ömrü gödəldən, sonsuzluqla nəticələnən bu dəhşətli yoluxucu azar tezliklə hər hansı məkanda – yoxsulların daxmalarında həm varlıların imarətlərində özünə yuva salıb, tütün də nədənsə bu dərdin dərmanı sayılıb. Tənbəkini burun pərələrinə tıxaraq iyləyiblər, dilin altına qoyaraq sorublar, tütün gülünün şirəsini çəkib içiblər. Saray adamları daş-qaşla haşiyələnmiş xüsusi qızıl mücrülərdə ətirli tənbəki növü saxlayıblar. Fəqət nə fayda?

Niko qulluq etdiyi tacidardan – II Anridən sonra bir-birinin ardınca Fransa taxtında əyləşən və cavan yaşında dünyasını dəyişən üç oğlu: II Fransuanın, IX Şarlin, III Anrinin və yeganə qızı, Navarra kralı Anri Burbonun arvadı Marqonun – heç birinin övladı olmayıb. Valua xanədanı sonsuz qalıb. Bu sülalənin kökü kəsilib. Niko ölən ildə Anri Burbon (artıq Fransa kralı IV Anri) Marqonu boşayıb, təzə arvad – Mariya Mediçini alıb, bundan onun oğlu Lui doğulub və yeni xanədanı – Burbonlar sülaləsini davam etdirib.

O vaxtdan bəri çoxlu hökmdar gəlib-gedib: altı Burbon – XIII (Adil) Lui, onun oğlu XIV (Ulu) Lui və oğlunun nəvəsi XV (Mömin) Lui, sonuncunun nəvələri XVI (Lui), XVIII (Lui), X Şarl, Burbonların Orlean qolundan «Armudi Padşah» Lui-Filipp, iki imperator – Napoleon Bonapart («Xoşqismət») ilə Lui-Napoleon (III Napoleon), «böyük əminin balaca qardaşoğlusunu» (atası I Napoleonun kiçik qardaşı Lui idi), yaxud «yekə babanın cıqqını nəvəsi» (anası I Napoleonun ögey qızı Ortens idi), həmçinin beş cürbəcür quruluşlu respublikanın neçə-neçə prezidenti... İndi sifilis (vaxtında aşkar edilibsə) müalicə olunur. Lakin cəmiyyətin yuxarıdan aşağı bütün təbəqələrini başqa bəla – tənbəki çəkmək azarı tutub.

Tənbəkinin tərkibində isə öldürücü zəhər varmış. Onu Fransada 180 il öncə müəyyən ediblər və Jak Nikonun şərəfinə adını nikotin qoyublar.

Belə-belə işlər...

Voke Briat.

6. Gəlin cehizi: dünən və bu gün

Fəridə Babayeva dosentdir, ölkəşünaslıqdan dərslər deyir. Uşaqılıqda ata nənəsi Gülnaz xanımdan eşitdiklərini xatırlayır.

Adət üzrə imkanlı oğlan evindən qız evinə üst-baş, pal-paltar, zər-ziba, daş-qaş gətirilərdi, varlı qız evindən oğlan evinə bunların üstündə elə sanballı gəlin cehizi aparılardı ki, top vursan dağılmaz. Uzun illər boyu cehizə daxil edilirdi:

xalı-xalça (dövəyunu sumaxlar, gəbələr, palazlar, cənamazlar və s.);

yorğan-döşək (ipək yorğanlar, atlas nalçalar, pərgü balışlar, kətan mələfələr, xara pərdələr);

qab-qazan (pudluq, yarım-pudluq qazanlar – “imam qazanları”, on girvəngəlik, beş girvəngəlik aş qazanları, qapaqlı-qapaqsız camlar, yağluçələr, saplıcalar, məcmə'lər, tavalar, teştlər, səhənglər, qutqalar, satıllar, ləyənlər);

qab-qacaq (çini baqqalar, nimçələr, sinilər, boşqablar, badyələr, kasalar, maskuralar, piyalələr, nəlbəkilər, fincanlar);

qab-qaşığı (gümüşü samovar – bütün çay dəm-dəstgahı ilə, bardağlar, çömçələr, kəfgirlər, maşalar);

kəm-karastı (nəhrə, cəhrə, dəhrə, xəkəndaz, qiyməkeş, sac, manqal, şişlər, oxlovlar, lavaşyayanlar, tabağlar, təknələr, qırxlıq, otuzluq, onluq piltəli lampalar, şamdanlar);

ayın-oyun (maqqaş, sancaq, iynə-sap və b.k.).

Parçaqəlib kəndinin ağsaqqalı – meşədi Məmmədağlı kiçik qızı Gülnazı ərə verəndə bunların müfəssəl siyahısını tutmuşdu (saralmış vərəqləri Fəridə müəllimə əzizləyib saxlayır), gəlini at belində, cehizini də dəvələrə yükləyib oğlan evinə -

qonşu Həsənli kəndinə çalğıcılar dəstəsi ilə yola salmışdı. Gülnaz nənənin cehizi necə oldu?

Vətən müharibəsi başlayanda 20 pud ağırlığında (300 kiloqramdan artıq) xalis mis qab-qazan müdafiə fonduna təhvil verildi, yorğan-döşək üzülüb yırtıldı, qab-qacaq sınıb dağıldı, yerdə qalan itir-batıra düşdü. Xalça-palaz isə durur. Fəridəyə bir cüt naxışlı sərpic də (isti xörək çəkilən sinini örtmək üçün) nənəsindən yadıgər qalıb.

İndi o, həyat yoldaşı həkim Kamran Babayevlə yeganə qızı Aytəni köçürəsidirlər – cavanlar ailə qurur; yataq otağı üçün çarpayı, qonaq otağı üçün masa dəstlərini, müasir mətbəx avadanlığını, ürəyin istədiyi hər cür ev əşyasını bircəcik göz qırpımında əldə etmək mümkündür, puluna minnət, bazar-dükən aşıb-daşır.

Zəmanə dəyişib. Əşya yeniləşib.

Ənənə isə öz yerində qalır.

7. Lüğətlərə əlavələr

(«Asiman» nəşriyyatının hazırladığı «Ruscadan alınma əcnəbi sözlər» sorğu kitabından çıxarışlar.

Şərti ixtisarlar: *alm.* – almanca, *fr.* – fransızca, *ing.* – ingiliscə, *ital.* – italyanca, *lat.* – latınca, *rus.* – rusca, *yun.* – yunanca)

абитуриент < *lat. abiturians* «çıxıb girməyə hazır» (orta məktəbi bitirən, ali məktəbə girmək istəyən şəxs) – **talib** ●

август < *lat. avgustus* «müqəddəs» (şəmsi – Novruzdan başlayan təqvimlə ilin 5-ci ayının adı, Roma imperatoru Avqust Oktavian şərəfinədir) – **sümbülə** ●

апрель < *lat. aprilis* «günəşli» (şəmsi – Novruzdan başlayan təqvimlə ilin 2-ci ayının adı) – **neysan** ●

аренда < *lat. arenda* «kirə» (müəyyən haqq müqabilində bir şeydən müvəqqəti istifadə etmə) – **icarə** ○ *арендодатель* (icarəyə verən, icarədar) – **acı**; *арендатор* (icarəyə götürən, icarəçi, kirəçi) – **məccar** □ *арендная плата* (icarə haqqı) – **ücrət** ●

астроном < *yun. 'άστρον* «ulduz», *'όνομα* «ad», (göy cisimlərini, onların quruluşunu, mənşəyini, tərkibini, hərəkət qanunlarını öyrənən alim) **rəssad** ○ **астрономия** *yun. 'αστρονομία*

«kəvakib adları» (rəssadın elmi sənəti) **rəssadsünaslıq** □ астрономическая единица длины
Yerdən Günəşə qədər orta məsafə ◇ *астрономические цены* göyüə qaldırılmış məzənnələr ●

афоризм < yun. *'αφορισμος* «uyğsam fikir» (məşhur kalam) – **məqal** ●

бюстгалтер < fr. *buste* «döş», alm. *halter* «saxlayan» (qadın alt döşlüyü) – **məmədan** ●

департамент < fr. *départament* «bütövün parçası» (inzibati hissə, idarə bölümü) – **qısim**

□ государственный департамент США – ABŞ xarici işlər nazirliyi ●

диск-жокей, ixtisarla **дискотека** < yun. *δισκος* «dairə» + *θεκα* «saxlan» (cavan rəqqaslar toplantısı) və **жокей** < ing. *yokey* «atoynadan» sözlərindən (toplantıda oyun havalarını quran) – **oyunbaşı** ●

кактус < yun. *какτος* «yaramaz» (ətli kövdəli, üstü tikanlı, yarpaqsız cənub bitkisi) – **maldili** ●

коммерсант < fr. *kommersant* «bazargan» (tacir) – **alverçi**; коммерция < lat. *commercium* «bazarganlıq» (ticarət) – **alver** ●

лидер < ing. *leader* «aparıcı», «rəhbər» (başçı) – **öndər** ●

мензурка < lat. *mensura* «əyar», «ölçü» (maye həcmi ölçmək üçün dərəcələrə bölünmüş şüşə qab) – **əyarqabı** ●

процесс < lat. *processus* «irəliləmə» (ardıcıl hərəkətlər) – **gedişat** ●

пудра < fr. *poudre* «toz» (üzə sürtülən ətirli maddə) – **kirşan** ○ сахарная пудра – şəkər tozcuğu ●

пюпитр < fr. *pupitre* (üzərinə dəftər, kitab, not qoymaq üçün açılıb-örtülən kiçik miz) – **rəhl** ●

референдум < lat. *referendum* «bildiriləsi» (ümumxalq dindirilməsi) – **elsorğusu** ●

старт < ing. *start* «başlanqıç» (hərəkətin əvvəli) – **ağaz** ● bax habelə: **финиш**

уникум < lat. *unicus* «tək», «nadir» (fövqəladə vahid) – **yekdanə** ●

финиш < ing. *finish* «qurtaracaq» (olayın sonu) – **axır** ● bax habelə: **старт**

флейта < ital. *flauto* «yandan» (nəfəsli çalğı aləti) – **yan tütəyi** ●

циркуль < lat. *circulus* «dairəli» (dairə çəkmək üçün işlənən alət) – **pərgar** ●